

مجتبی انصاریان*

چکیده

با توجه به حجم بالای مبادلات تسلیحات در خاورمیانه و تکیه بر تسلیحات اعم از متعارف و غیرمتعارف به عنوان عنصر اصلی قدرت و تلاش برای نوسازی و بهبود سلاحها، در این مقاله تلاش می‌شود به صورت نظری ریشه‌های توجه بیش از حد به آن، بررسی آخرین آمار و تحولات نظامی خاورمیانه که به طور رسمی در تارنماها و نشریه‌های مراکز مطالعاتی و موسسه‌های پژوهشی آورده می‌شود، بیان گردد. آمار و اطلاعات بیان شده جدا از قاجاق اسلحه به خاورمیانه است که از سوی گروه‌های غیررسمی و حتی دولتها صورت می‌گیرد. روش پژوهش، توصیفی است و نقطه تمرکز در قسمت تشریح تحولات نظامی منطقه مذکور از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۰۸ می‌باشد. با توجه به نوع مباحث، به نظر می‌رسد واقع گرایی به خصوص واقع گرایی جدید که از محوریت دولتها به عنوان یگانه بازیگر در سطح جهان کاسته است، می‌تواند به عنوان یک سنت فکری (پارادایم) توضیح دهنده خوبی به عنوان بینش و رهیافت اصلی در این نوشته باشد.

کلیدواژه‌ها: خاورمیانه، تسلیحات، حقوق بین الملل، قدرت نظامی، روحیه ملی

* دانشجوی دکتری حقوق بین الملل و مدرس دانشگاه پیام نور تهران

فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال شانزدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۸، صص ۴۷-۲۹

در طول تاریخ حیات بشر، کسب قدرت به خصوص بعد نظامی آن، به عنوان یک نیاز اساسی مطرح شده است و افراد در نقش فردی، مسئول خانواده یا قبیله، گروه و کشور همیشه به دنبال کسب، حفظ و افزایش قدرت نظامی بودند.

در خصوص مولفه های تشکیل دهنده قدرت نظامی می توان به دو تقسیم بندی عمده مبادرت ورزید: دسته اول ابزارها و تسلیحات فیزیکی در قسمتهای هوایی، زمینی و دریایی قرار می گیرد که در یک رابطه نسبی کمیت پذیر بوده و قابل سنجش است؛ دسته دوم ابزارها و وسایل فکری و معنوی که کمیت پذیر نبوده و به سادگی قابل سنجش و اندازه گیری نیست؛ مانند جاسوسی. جهت اندازه گیری گروه اول، می توان به تقسیم بندی دقیقی از نوع و تعداد ابزار، تعداد نیروی آموزش دیده، نوع کاربری و قدرت وسایل نظامی مبادرت ورزید. عمق راهبردی، پراکندگی شهرها و مناطق حساس و مهم، دوری پایتخت از مرزها و در مرکزیت کشور واقع شدن، همگی جزو دسته اول می باشند که می توان به تقریب به صورت دقیق آنها را محاسبه نمود. همچنین بخش نیروی انسانی متخصص، ماهر، ورزیده و آموزش دیده در این طبقه قرار می گیرد؛ به عنوان مثال می توان صورت کلی تقسیم بندی از تعداد نیروی نظامی تخصصی هر کشور با توجه به نوع، میزان و مدت آموزشهایی که فراگرفته اند تهیه نمود و مقایسه ای در این خصوص صورت داد. در مقابل، انگیزه، اراده به نبرد و دفاع از جمله عوامل مهمی هستند که قابلیت اندازه گیری ندارند و به هنگام نبرد و در مواجهه با مواقع بحران مشخص می شود؛ چنانچه تفنگداران دریایی انگلستان که به آبهای ایران تجاوز نموده بودند، به رغم بهره گیری از ۱۲ نوع آموزش تخصصی و فراگیری کامل در این زمینه، به راحتی تسلیم گردیدند و علاوه بر آنکه اقدام به درگیری ننمودند، پس از دقایقی خود را به نیروهای نظامی ایرانی تحویل دادند. بنابراین، مشاهده می شود صرف برخورداری از آموزشهای گوناگون و حتی کسب موفقیت و اخذ نمره قبولی در آن و استفاده از ابزارهای تسلیحاتی مختلف، نمی تواند دلیلی بر آن باشد که به راحتی حکم بر برتری قدرت نظامی کشوری بر کشور دیگر داد.

«روحیه یکی از مهم ترین موضوعات انسانی برای نیل به موفقیت در هر زمینه ای به ویژه در عملیات نظامی است. روحیه بالا، کیفیتی است که یگانهای نظامی را در برخورد با بدترین شرایط موفق می سازد.»^۱ روحیه همیشه از جنگهای آغازین تا زمان کنونی مورد نظر اندیشمندان علوم انسانی، اجتماعی و متخصصان نظامی بوده است: «در سراسر تاریخ، قدرت نظامی تابعی جبری از دگرگونیهای فناوری بوده است ولی فناوری تنها عامل مهم در قدرت نظامی نیست. یک ملت ضعیف تر از نظر فناوری اگر به اندازه کافی با اراده باشد ملتی قوی تر را دست کم اگر نتواند کاملاً مغلوب کند، می تواند در یک نبرد چریکی در فشار بگذارد. موثر بودن این روش در الجزایر، هند و چین نشان داده شده است.»^۲ البته این امر را نیز باید در نظر داشت که «روحیه برخلاف تسلیحات و تجهیزات دپریا و پردوام نیست و همواره نیاز به تجدید قوا دارد. روحیه متغیری بسیار تاثیرپذیر و با نوسان شدید است»^۳

پس از بیان اهمیت عواملی چون روحیه ملی و انگیزه رزمندگان در ایجاد قدرت نظامی، به عمق راهبردی می پردازیم که عبارت است از: «فاصله بین خطوط مرزی هر کشور تا پایتخت و یا مراکز پرجمعیت آن.»^۴ بدین منظور کشوری که از عرض جغرافیایی زیادی برخوردار نیست، توانایی دفاع در برابر تهاجم دشمن را ندارد؛ زیرا دشمن با هزینه کم و در زمانی کوتاه توانایی ورود و تصرف تمام یا قسمتهای راهبردی یک کشور را خواهد داشت؛ اسرائیل مثال خوبی در این زمینه است؛ فاصله بین خطوط مرزی تا پایتخت آن تل آویو «کمتر از ۵۰ کیلومتر است، در حالی که برای روسیه این فاصله ۱۰۰۰ کیلومتر می باشد.»^۵ در نتیجه «خاک اندک اسرائیل باعث می گردد که هرگونه حمله غافل گیرانه به مانند سال ۱۹۷۳، آن کشور را آسیب پذیر نماید؛ زیرا تنها دارای ۲۰ هزار کیلومتر مربع وسعت می باشد.»^۶ عمق راهبردی از زاویه ای دیگر نیز مورد نظر قرار می گیرد. در صورتی که شهرها و یا مجتمعهای نظامی و صنعتی در کنار مرزها ساخته شده و یا به آن سمت گسترش پیدا کرده باشند، به عنوان یک عامل خطر و پرهزینه باید به آن نگاه نمود. با اینکه ابزارهای نوین تسلیحاتی فاصله ها را کم نموده است و یا به قولی برداشته است، اما هنوز هم از اهمیت عمق راهبردی کشورها در بحث نظامی کاسته نشده است؛ زیرا همان ابزارهایی که دفاع از مرزها و مراکز مهم و راهبردی را با قدرت بیشتری

موجب می‌شود، عامل اصلی در هرچه زودتر رسیدن نیروهای نظامی دشمن به آن مناطق می‌گردد. قدرت نظامی با همه تعاریفی که از آن می‌شود، در مجموع ناشی از ابزارهای نظامی و نیروی انسانی ماهر و کارآزموده، قسمتی از عوامل تشکیل دهنده قدرت محسوب می‌شود و هرچه از زمان حال به گذشته برمی‌گردیم، وجه تشکیل دهنده قدرت و عامل تامین امنیت بیشتر نظامی بوده است اما در حال حاضر از محوریت قدرت نظامی کاسته شده است و با گسترش همکاریها و وابستگی متقابل پیچیده بین بازیگران مختلف اعم از دولتها، سازمانهای بین‌المللی و خصوصی و افراد، تعریف امنیت که البته «همیشه ذهنی و وابسته به نظری که مردم و دولت نسبت به دشمن احتمالی و بالقوه خود دارند»^۷ به تامین انواع نیازمندیهای بازرگانی و رفاهی مردم در حال حاضر متمایل شده است.

چرایی توجه بیش از حد به تسلیحات در خاورمیانه

پس از شکل‌گیری ملت-دولتها بعد از عهدنامه وستفالی (۱۶۴۸) که آغاز ظهور دولت به شکل نو و امروزی آن بود، نیاز به قدرت‌سازی در عرصه نظامی محسوس گردید. این امر حتی در صورت وجود روابط دوستانه و متجانس بین دو یا چند دولت نیز احساس می‌گردد؛ زیرا قدرت نظامی پشتوانه هر حرکت در هر عرصه‌ای است. با این حال، به نظر می‌رسد کشورهای خاورمیانه در راه آمادگی معقول نظامی، افراط و به جای سرمایه‌گذاری بر بخشهای انسانی و اجتماعی خود بیشترین سرمایه‌گذاری را در امور نظامی نموده‌اند. از عواملی که باعث می‌شود بعضی از کشورها به قدرت نظامی، واردات و تولید ابزارهای متنوع مربوط به آن بیش از بیش اهمیت قائل شوند، گرایش نظامیان به حفظ قدرت و کنترل امور در دست خود است. این رهبران نظامی یا متحدان آنان با بیش از حد خطرناک جلوه دادن موقعیت و لزوم کنار گذاشتن تمامی امور از جمله توسعه، بخش زیادی از بودجه و انرژی کشور را صرف مسائل نظامی می‌نمایند تا خود عهده‌دار مسئولیتهای مهم کشوری باشند. این عده خطر حمله از سوی دشمن همسایه و دیگر کشورها را در هر لحظه ممکن و جدی می‌دانند و بدین سبب آزمایشهای مختلف و سرمایه‌گذاریهای سنگین در واحدهای مختلف نظامی را در برنامه خود

قرار می دهند. همچنین، کشورهای مذکور با بیان لزوم مقابله با حرکت های اعتراضی مسلحانه ناشی از الهامات بیرونی، کودتاها و شورشها، خود را به پیشرفته ترین تسلیحات مجهز می نمایند تا توان مقابله با گروه های احتمالی مسلحانه را در موارد لزوم داشته باشند.

سابقه جنگ و درگیری های مختلف با انگیزه های سرزمینی بین تعدادی از کشورهای خاورمیانه، ذهنیت نظامی گری را تقویت می نماید؛ زیرا اختلاف های مرزی فراوانی وجود دارد که در این زمینه شاهد جنگ هایی نیز در منطقه بودیم. ادعاهای مرزی مختلف بین کشورهای منطقه مذکور باعث مسابقه تسلیحاتی می گردد. همچنین واحدی سیاسی به نام اسرائیل وجود دارد که از ابتدا با درگیری و مخاصمه، شکل گیری خود در منطقه ادیان بزرگ والهی را آغاز نموده است.

آخرین تغییر و تحولات نظامی کشورهای منطقه

در این مقاله آخرین تحولات نظامی تعدادی از کشورهای مهم خاورمیانه از نظر واردات، صادرات و تولید از سال ۲۰۰۶ به بعد بیان می گردد. منظور از مهم، کشورهایی هستند که از نظر نظامی در هریک از حوزه های واردات، صادرات و تولید در منطقه خاورمیانه فعال می باشند.

عراق

بر اساس آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۰۷/۲۰۰۷، عراق از ۱۷۹۸۰۰ نظامی فعال برخوردار است. لازم به ذکر است نیروی فوق در زمان صدام حسین بالغ بر ۴۰۰۰۰۰ نفر می شد. تحولات جدید مربوط به ارتش عراق با این توضیح درج شده در سایت موسسه صلح استکهلم که «بودجه نظامی عراق در سال ۲۰۰۸ به نسبت سال ۲۰۰۷، ۱۳۳ درصد رشد داشته است»^۸ به شرح زیر می باشد:

لهستان تحویل نفربرهای BTR- 80 UP را از ابتدای سال ۲۰۰۷ آغاز نمود. این کشور قرار است تعداد ۱۱۵ دستگاه از نفربرهای مذکور را که به روز شده است، به عراق تحویل دهد.

وزیر دفاع عراق در ژوئن ۲۰۰۵ سفارش خرید آن را داده و رقم قرارداد مذکور ۳۰ میلیون دلار بوده است. این سفارش شامل آموزشهای اولیه، ابزار و وسایل لازم پیرامون آن نیز می‌شود.^۹

همچنین در پایان دسامبر ۲۰۰۵ اتوکار^(۱) ترکیه محموله‌ای از ۶۰۰ نفربر که تعدادی از آنها آموزشی است، به وزارت دفاع عراق تحویل داد. تحویل این تعداد تحت قراردادی به مبلغ ۸۸/۴ میلیون دلار بوده است. همچنین در اوایل سال ۲۰۰۶، نیروی هوایی عراق بالگرد جدید مخصوص حمل و نقل در سطح متوسط MI-171 را تحویل گرفت که در پایگاه هوایی المثنی استقرار یافته است. این بالگرد از گروه بومر لهستان دریافت شده و دارای سیستم سلاحی است که برای اولین بار در نیروی هوایی عراق به خدمت گرفته شده است. شرکت لهستانی WSKPZL در ارتباط با سفارش بالگرد در سال ۲۰۰۵، دو بالگرد تشریفاتی V.I.P را نیز تکمیل نموده است که در اواسط سال ۲۰۰۶، پس از آزمایش کیفیت تحویل عراق گردید.^{۱۰} فرماندهی واحد امنیت نیروهای چند ملیتی در عراق^(۲) در سال ۲۰۰۶ توزیع تانک تاکسیلا از محصولات صنایع سنگین پاکستان را آغاز نمود. پاکستان یک قرارداد با وزارت دفاع عراق در نوامبر ۲۰۰۴ برای تحویل ۴۴ دستگاه تلها و ۶۰ دستگاه نفربر امنیتی المحافظ به ارزش ۳۱ میلیون دلار منعقد نموده است. عراق اولین خریدار تلها است که به مسلسل ۱۲/۷ میلی متری و سیستم BAY مجهز شده است. نفربر امنیتی هم المحافظ توانایی حمل ۸ نفر را داراست و به ۱۰ دهانه آتش که به بدنه‌ای آلومینیومی متصل شده، مجهز گردیده است.^{۱۱}

امارات متحده عربی

براساس آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۰۷/۲۰۰۷، امارات متحده عربی از ۶۵۵۰۰ نظامی فعال برخوردار است. در سال ۱۹۷۶ مقرر گردید نیروهای مسلح هفت امارات درهم ادغام شده و ارتش فدرال را تشکیل بدهند، اما به دلیل رقابت بین

1. OTOKAR
2. MNSTC-1

شیوخ و نگرانیهای امنیتی آنها از یکدیگر، هر امارات تا حدودی استقلال خود را از نظر نیروی نظامی حفظ کرده است. از تعداد نیروهای مسلح امارات، ۶۰ هزار نفر از آنها در نیروی زمینی، ۱۵۰۰ نفر در نیروی دریایی و ۴ هزار نفر در نیروی هوایی خدمت می کنند. حدود ۳۰ درصد نیروهای مسلح امارات را اردنی ها، پاکستانی ها، عمانی ها و بلوچ ها تشکیل می دهند، تعدادی از افسران بلندپایه ارتش نیز خارجی هستند.^{۱۲} پس از بیان مختصری از وضعیت نظامی امارات متحده عربی، آخرین تحولات آن بیان می گردد.

پیش از هر چیز باید به یادداشت که امارات متحده عربی، در حال حاضر، سومین کشور وارد کننده تسلیحات، پس از چین و هند، است و بزرگ ترین معامله تسلیحاتی آن خرید ۵ میلیارد دلاری ۸۰ فروند جنگنده F16-E به همراه تجهیزات کمکی آن از آمریکا و خرید ۳/۴ میلیارد دلاری ۶۲ فروند میراژ ۲۰۰۰-MK۲۵ و ۳۹۰ تانگ لکرک از فرانسه بوده است.^{۱۳} همچنین این کشور در سال ۲۰۰۷ فهرستی جهت آموزش کارکنان نیروهای هوایی خود تهیه کرده است. جهت آموزش مسایل مقدماتی، امبورا از برزیل و آلینا آرماچی از ایتالیا فهرست شدند. همچنین جهت آموزش پیشرفته جت (AJT) نیروهای هوایی سلطنتی انگلستان و ایتالیا مدنظر قرار گرفتند.^{۱۴}

از سوی دیگر، آزمایشهای بومی و محلی نفربر نظامی مخصوص پیاده نظام موسوم به (ICV) برای استفاده در امارات متحده عربی در فوریه ۲۰۰۷ کامل شد و بنا بوده است در جولای آن سال مورد استفاده قرار گیرد. شرکت بلژیکی سازنده این نفربر، جهت طراحی و توسعه آن قراردادی به مبلغ ۱۲ میلیون یورو (۱۸ میلیون دلار) در اواخر ۲۰۰۵ منعقد نمود. نفربر مذکور ۸/۵۰ متر طول، ۳/۵ متر عرض و ۲/۱ متر ارتفاع و بیش از ۱۰ سرباز به همراه ۲ خدمه ظرفیت دارد. نفربر مذکور در کل ۴۵ تن وزن و قابلیت حمل بیش از ۱۰ تن بار را دارد و نهایت سرعت آن به ۶۰ کیلومتر می رسد. البته این شرکت مدل خاصی از آن نفربر را به سفارش شاه عبدالله دوم طراحی کرده است.^{۱۵} امارات متحده عربی بر اساس توافق نامه صورت گرفته با آلمان در فوریه ۲۰۰۵، به زودی اولین محموله نفربر زرهی FUCH 2NBC RS را به ارزش ۱۶۰ میلیون دلار تحویل خواهد گرفت.^{۱۶}

در بخش دریایی نیز وزارت دفاع آلمان موافقت نمود تا ۲ نوع کشتی جنگی ۳۳۲ به امارات متحده عربی بفروشد. کشتیهای مذکور در اواسط ۲۰۰۶ به امارات تحویل گردیدند. همچنین، ۲ دستگاه ناو محافظ و جنگنده از نیروی دریایی هلند که قرارداد آن در سال ۲۰۰۳ منعقد شده بود، اوایل ۲۰۰۹ تحویل شد. از سوی دیگر دو کشتی جنگی در اواسط ۲۰۰۶ از فرانکفورت و ویدن^(۱) رهسپار امارات شدند. این کشتی از نوع ۳۳۲۰ است که قابلیت نصب دستگاه سونار یا دستگاه کاشف زیردریایی به وسیله امواج صوتی را دارد. امارات ارتباطات گسترده ای با آلمان دارد و کشتیهایی هم در انواع مختلف در دهه های ۷۰ و ۸۰ میلادی و قایقهای گشتی در ۱۹۷۷-۱۹۷۶ خریداری کرده است.^{۱۷}

امارات متحده عربی مبلغ ۱۰۶ میلیون دلار با گروه طلایی بین المللی به منظور خرید تعدادی ماشین خمپاره انداز ۱۲۰ میلی متری قرارداد بست. فناوری این خمپاره انداز متعلق به سنگاپور است.^{۱۸} همچنین به روز نمودن راکت اندازهای فعلی که از نوع BPD Firos ۱۲۲ میلی متری (ساخت ایتالیا) است، در دستور کار قرار گرفته است. این مدل سالهای قبل به امارات متحده عربی تحویل شده بود و هریک از سیستمهای راکت اندازها شامل یک اتومبیل بنز ۶ در که بر روی آن یک صفحه گردان نصب گردیده و با دو محفظه ۱۲۲ میلی متری راکت سطح به سطح شده است. امارات متحده عربی ۴۸ دستگاه پرتاب راکت از نوع مذکور را در اختیار دارد، اما فعلاً مشخص نیست که چند دستگاه از آن را شرکت ترکیه ای جهت به روز نمودن در دست دارد. تا سال ۲۰۰۷، امارات متحده عربی حداقل دو نوع راکت را از شرکت ترکیه ای تحویل گرفته است. اولین آن شامل ۳۰۴۰ راکت مخصوص ماشین پرتاب راکت انداز TRB-122 و TRK-122 می باشد.^{۱۹} در سالهای اخیر، امارات همکاریهای نظامی خود با فرانسه را گسترش داده است، چنانکه کاخ الیزه در ۱۵ ژانویه ۲۰۰۷ تأکید کرد یک پایگاه دایمی و مشترک بین سه نیروی زمینی، هوایی و دریایی ارتش فرانسه تا اواسط ۲۰۰۹ در ابوظبی تأسیس خواهد نمود. در زمان سفر سارکوزی به امارات متحده عربی، قراردادی غیررسمی در این زمینه به امضا رسید و مقرر شد این پایگاه به یک یگان دریایی ویژه نیز تجهیز

1. WEIDEN

شود. در مجموع، ۴۰۰ تا ۵۰۰ نفر از نیروهای مسلح فرانسه در این پایگاه حضور خواهند یافت.^{۲۰}

رژیم اشغالگر قدس

بر اساس آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۰۷/۲۰۰۶ اسرائیل از ۱۶۸۰۰۰ نظامی فعال برخوردار است که در بین ۱۶۶ کشور جهان در رتبه بیست و نهم قرار دارد و همچنین دارای ۴۰۸۰۰۰ نیروی ذخیره و ۸۰۵۰ شبه نظامی است. بدین ترتیب به ازای هر ۱۰۰۰ شهروند، ۸۳/۴ نفر نظامی و شبه نظامی وجود دارد. بر اساس گزارش موسسه انگلیسی بی.ام.آ، برآورد بودجه نظامی اسرائیل سالانه ۱۹/۴۴۲۰۱۰ میلیارد دلار می باشد.^{۲۱} ارتش اسرائیل یک برنامه ۵ ساله را به ارزش ۴۵۰ میلیون دلار جهت تجدید و تجهیز ذخایر و انبارهای ضروری نیروی زمینی طراحی کرد. طبق این برنامه، نیروهای نظامی اسرائیل کلیه ادوات جنگی شخصی و تجهیزات پزشکی را دریافت می کنند و سلاحهای سبک جانشین تجهیزات قدیم واحدهای ذخیره می گردد. در درگیریهای سال ۲۰۰۶ با حزب الله لبنان که تعدادی از نیروهای واحد ذخیره دفاعی اسرائیل در منطقه مستقر شده بودند، کمبود شدید تجهیزات آنان نمایان شد. در قسمتی از این برنامه، ۱۰۰۰۰ سلاح سرامیکی مخصوص پیاده نظام^(۱) ۳۰۰۰ کلاه سبک، ۴۰۰۰۰ جلیقه رویارویی، ۶۰۰۰۰ دوربین یک چشمی مخصوص شب برای واحدها در نظر گرفته شده است.^{۲۲}

در بخش نیروی هوایی، بیل کلینتون قبل از ترک مسند ریاست جمهوری قول داده بود که اسرائیل اولین کشوری خواهد بود که هواپیمای جنگنده F22 به آن صادر خواهد شد. در جلسه ای که بین گیتس و پرتز، وزیر دفاع وقت اسرائیل، انجام شد، هر دو کشور یک گروه کاری در زمینه های مختلف تشکیل دادند تا اسرائیل به هدف برتری نظامی در منطقه دست یابد که به صورت بالقوه شامل دستیابی به F22 می شد؛ امری که تا به حال تحت تحریم فروش خارجی طبق قانون سال ۱۹۹۷ ایالات متحده قرار داشته است. البته در جولای

1. Ceramic Combat Body Armour

۲۰۰۶ مجلس نمایندگان امریکا این تحریم را لغو نمود، اما تصمیم گرفت فروش مستلزم تصویب سنا باشد.^{۲۳} در همین چارچوب، وزارت دفاع اسرائیل توسعه جنگ افزار را فائل را به منظور قدرت آفرینی در مقابل تهدیداتی که از ۲ تا ۴۰ کیلومتری حاصل می شود، در دستور کار خود قرار داد. پرتز در اول فوریه ۲۰۰۷ اعلام نمود که در صورت تصویب اولمرت، نخست وزیر وقت، سیستم فوق خریداری می شود. ساخت این سیستم توسط صنایع هوافضای اسرائیل صورت گرفته است. هزینه توسعه و تولید گنبد آهنی^(۱) سیستم در حدود ۳۰۰ میلیون دلار تخمین زده شده است. همچنین در طرحی دیگر، وزارت دفاع اسرائیل و آژانس دفاع موشکی به صورت مشترک ابزار و وسایل موشک دفاعی بالستیک با برد کوتاه را تهیه می کنند. این موشک برای مقابله با تهدیدها با فاصله ۴۰ تا ۲۰۰ کیلومتر طراحی شده است.^{۲۴}

اسرائیل به دنبال باتری جدید برای موشک آرو تا سال ۲۰۱۲ می باشد. موشک آرو ۳ سیستم موشکی ضد بالستیک است که به دلیل پیش بینی صورت گرفته از تهدید موشکهای سطح به سطح ایران و سوریه در دستور کار قرار گرفته است. اسرائیل در دو نقطه مجزا از هم کار بر روی باتری موشک آرو را دنبال می کند که در حدود ۱۰۰ کیلومتر باهم فاصله دارند؛ یکی در پایگاه هوایی «پال ماشین» در جنوب تل آویو و دیگری در «این شمر» در حدود نیمه راه بین حیفا و تل آویو. منابع اسرائیلی در این خصوص اعلام داشتند: «اضافه نمودن سومین باتری، اسرائیل را قادر خواهد ساخت تا رهگیری هوایی (موشکهای دشمن) را از دورترین نقطه از مرکز اسرائیل انجام دهد.» در آزمایش ۱۱ فوریه ۲۰۰۷ سیستم مذکور با موفقیت در فضای شبیه سازی شده، یک موشک شهاب ۳ در اندازه متوسط را در بالاترین ارتفاع موجود رهگیری و نابود نمود.^{۲۵} از طرف دیگر، شرکتهای اسرائیلی بیش از ۴/۵ میلیارد دلار در سال ۲۰۰۶ قرارداد فروش تسلیحات منعقد نمودند که به موجب آن، این رژیم در میان ۵ کشور بالای صادر کننده اسلحه در جهان به همراه امریکا، روسیه، انگلستان و فرانسه قرار گرفت. رییس آژانس صادرات تسلیحات وزارت دفاع اسرائیل در این خصوص اعلام کرد: «من حدس می زنم

1. Iron Dome

بیش از ۱۰ درصد بازرگانی اسلحه در جهان در سال ۲۰۰۶ توسط اسرائیل صورت گرفته است.^{۲۵} وی اضافه می‌کند: «نکته جالب توجه این است که کل فروش در سال ۲۰۰۶ توسط قراردادهای بزرگ حاصل نشده، بلکه از عقد قراردادهای مختلف و متنوع به دست آمده است. بنابراین، وضعیت این سال مانند سال ۲۰۰۲ نیست که ما ۷۰۰ میلیون دلار برای به روز نمودن تانکهای ترکیه قرارداد بستیم، یا در سال ۲۰۰۴ که ۱ میلیارد و ۲۰۰ میلیون دلار با هند قرارداد منعقد نمودیم.» در سال ۲۰۰۶ مهم‌ترین قراردادهای صنایع هوایی اسرائیل با واحدهای تحقیقاتی هند بود که مبلغ آن به بیش از ۴۰۰ میلیون دلار می‌رسید. وی اعلام کرد که در سال مذکور ۸۰۰ میلیون دلار تسلیحات به بازارهای اروپا صادر شده است. او اضافه می‌کند: «بازار جدید سیستمهای دفاعی مربوط به دانش هوانوردی است، آنجایی که ۲۶۰ میلیون دلار قرارداد با نیجریه برای تاسیس محور دفاعی ساحلی بر اساس هواپیمای بدون سرنشین صورت گرفته است.» او می‌گوید: «شرکتهای اسرائیلی بیش از ۷۰ درصد تولیدات خود را صادر کرده‌اند، اما آنها می‌دانند که مشتری اصلی شان نیروهای نظامی اسرائیل هستند.»^{۲۶} لارم به ذکر است که در سال ۲۰۰۶ اسرائیل به اولین صادر کننده سلاح به کلمبیا تبدیل شد که این امر موجب نگرانی ونزوئلا شده است.^{۲۷}

شرکت لاکهید مارتین مطالعه در خصوص ساخت یک کشتی جنگی ساحلی برای اسرائیل را آغاز نموده است. همچنین، نیروی دریایی اسرائیل از دسامبر ۲۰۰۵ مطالعاتی دوساله را در این خصوص شروع نموده تا مشخص نماید کشتی جنگی ویژه ساحل برای اسرائیل^(۱) چقدر می‌تواند برای جنگهای در سطح دریای آینده مفید واقع شود. پیش بینی شده است کشتی مذکور، محصول مشترک لاکهید مارتین و شرکتهای اسرائیلی، در ۲۰۱۵ شروع به کار نماید.^{۲۸}

نیروهای نظامی اسرائیل جهت به کارگیری هواپیمای بدون سرنشین ستاره آسمان ۳۰۰^(۲) که معروف به ستاره پرواز است، دو قرارداد در مجموع به ارزش ۳/۶ میلیون

1. LCS-I
2. Sky Star 300

دلار منعقد نموده اند. هواپیماهای مذکور قابلیت حمل ۵۰ کیلوگرم و پرواز تا سقف ۱۴ ساعت را داراست. ستاره پرواز توسط نیروهای نظامی اسرائیل، نیروی دریایی امریکا، نیجریه و آنگولا مورد استفاده واقع شده است.^{۲۹} با توجه به آثار جنگ ۲۰۰۶ و مشخص شدن آسیب پذیریهایی فراوان اسرائیل، شرکت لاکهید مارتین اعلام کرد که «سپر آسمان»^(۱) را جهت مقابله با موشکهای قسام و کاتیوشا ۱۲۲ میلی متری کلاهک دار به طور موفقیت آمیزی آزمایش نموده است، به نحوی که آنها را خنثی می نماید. نتیجه این پژوهشها و آزمایشها به وزارت دفاع اسرائیل منتقل شده است. سپر آسمان از یک سیستم آتش دوگانه ۳۵ میلی متری و یک سنسور خودکار تشکیل شده و هزینه هر سیستم ۱۵ میلیون دلار برآورد شده است. با وجود این، منابع نظامی اسرائیلی درخصوص مناسب بودن آن سیستم در جهت دفاع از مناطق شهری و تامین امنیت آن شک دارند.^{۳۰}

اردن

بر اساس آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۷/۲۰۰۷، اردن دارای ۱۰۴۰۰۰ نفر نظامی بوده که در بین ۱۶۶ کشور در رتبه چهارم قرار دارد. عبدالله دوم، شاه اردن، قراردادی برای آموزش نیروی نظامی کشورش با مراکز عالی ایالات متحده به منظور طراحی و توسعه مرکز ویژه آموزش به نام ملک عبدالله دوم، امضا نموده است. شرکت خدمات فنی رایشن^(۲) اولین مرحله از آموزش مذکور را انجام می دهد. این قرارداد در ژانویه ۲۰۰۳ امضا و در اواسط ۲۰۰۴ کامل گردید.^{۳۱} از طرف دیگر، نماینده پادشاه و دولت آفریقای جنوبی، یک یادداشت تفاهم امضا نمودند که براساس آن ارتش آفریقای جنوبی ابزارهای نظامی مازاد مخصوص پیاده نظام خود را به اردن بفروشد. آفریقای جنوبی متعهد شده است این وسایل را قبل از آنکه به نیروهای مسلح اردن تحویل دهد، تعمیر کند.^{۳۲} همچنین میخیل دمیتريوف، رئیس همکاریهای نظامی فناوری نظامی فدراسیون روسیه بادولتهای خارجی،

1. Sky Shield
2. Raytheon

اعلام کرده است که «روسیه به اردن وام داده است تا یک سخت افزار نظامی از آن کشور تهیه نماید.» Pantsir-sr یک سیستم آتش زای متحرک است که از توپ ۳۰ میلی متری 2a72 استفاده می کند.

کویت

بر اساس آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۰۷/۲۰۰۷، کویت از ۱۵۵۰۰ نظامی فعال برخوردار است که در بین ۱۶۶ کشور جهان در رتبه نود و هشتم قرار دارد. این کشور ۲۴۰۰۰ نیروی ذخیره و ۶۶۰۰ شبه نظامی در اختیار دارد که در مجموع، ۴۶۱۰۰ نفر هستند. بدین ترتیب به ازای هر ۱۰۰۰ شهروند، ۱۹,۷۵ نفر نظامی و شبه نظامی وجود دارد. موسسه بی.ام.آی انگلیس برآورد نموده است کویت در سال ۲۰۱۰ بودجه ای بالغ بر ۵/۵۱ میلیارد دلار در بخش نظامی اختصاص دهد. براساس اخبار، کویت شش هلیکوپتر AH- 64DS آپاچی را در فوریه ۲۰۰۷ تحویل گرفت. این کشور قراردادی به ارزش ۱۰ میلیون یورو معادل ۱۳ میلیون دلار نیز با گروه راین متال^(۱) برای اضافه نمودن ۳ ماورز (نوعی تفنگ که ماورز آلمانی اختراع کرده است) ۲۷ میلی متری به توپخانه دریایی منعقد نمود. طبق اظهار شرکت راین متال، کویت اولین مشتری بین المللی این سلاح است که قابلیت درگیری با انواع اهداف و نیز توانایی دفاع هوایی را پیدا خواهد کرد. بر این اساس، تحویل اولین محموله و تجهیزات مربوط به آن به نیروی دریایی کویت تقریباً کامل شده است. طبق قرارداد ۲۸,۲ میلیون یورویی بین کویت و امریکا در سال ۲۰۰۵، کویت سفارش ۱۲ مسلسل MLG 27 را برای نصب برقایق رهگیر که توسط امریکا برای آن کشور ساخته شده است را داده است.^{۳۳}

عمان

بر اساس آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۰۷/۲۰۰۶، عمان

1. Rheinmetal

از ۴۵۰۰۰ نظامی فعال برخوردار است که در بین ۱۶۶ کشور جهان در رتبه هفتاد و نهم قرار دارد و همچنین دارای ۱۰۸۰۰ شبه نظامی است. بدین ترتیب به ازای هر ۱۰۰۰ شهروند، ۱۳۳٫۸۵ نفر نظامی و شبه نظامی هستند. تعداد نیروهای مسلح عمان ۴۵٫۰۰۰ نفر است که از این تعداد، ۲۵٫۰۰۰ نفر نیروی زمینی، ۴٫۵۰۰ نفر نیروی دریایی و ۴٫۲۰۰ نفر نیروی هوایی و ۶٫۵۰۰ نفر نیروهای ویژه گارد سلطنتی و ۴٫۴۰۰ نفر را نیروهای فعال شبه نظامی تشکیل می دهند. تا دهه ۱۹۹۰ فرماندهی نیروهای سه گانه، رئیس ستاد نیروهای مسلح و دیگر مشاغل مهم ارتش، وزارت دفاع و همچنین نیروهای امنیتی و انتظامی عمان را انگلیسی ها بر عهده داشتند، ولی در سالهای اخیر افسران عمانی جایگزین شده اند. در این مدت کارکنان پاکستانی نیز از ارتش برکنار شده و جای آنها را افراد بومی گرفته اند.^{۳۴}

بر اساس خبرها، وزارت دفاع انگلستان خرید زره پوش سریع (تانک) 28A2 توسط عمان را تامین اعتبار نموده است. تا جانشین L23A1 که مدل قدیمی آن است، بشود. این تانک به سیستمی مجهز است که سازگار با دمای بالای منطقه خاورمیانه باشد. دستگاه مذکور قابلیت شلیک توپ بدون عقب نشینی خان (لگدزن) را دارد است.^{۳۵} همچنین نیروی دریایی سلطنتی عمان سه شناور گشتی اقیانوس پیما سفارش داده است که در اوایل سال ۲۰۱۰ تحویل می گیرد. نیروی مذکور این سفارش را به شرکت کشتی سازی V.T (انگلستان) با حجم مالی ۷۸۵ میلیون دلار داده است. شرکت مذکور همچنین طراحی و ساخت سه بالگرد گشتی دریایی را برای عمان انجام می دهد. سه شناوری که برای نیروی سلطنتی دریایی عمان ساخته می شود، از پیشرفته ترین سیستمهای ناوبری و موشکهای سطح به سطح برخوردار است.^{۳۶}

عربستان سعودی

بر اساس آخرین آمار اعلام شده در سایت nationmaster تا تاریخ ۲۵/۰۷/۲۰۰۷، عربستان سعودی از ۱۹۹۵۰۰ نظامی فعال، ۲۰۰۰۰ نیروی ذخیره و ۱۵۰۰۰ شبه نظامی برخوردار است. بدین ترتیب به ازای هر ۱۰۰۰ شهروند، ۸ نفر نظامی و شبه نظامی وجود دارد.

موسسه بی.ام.آی انگلیس گزارش نموده است بودجه نظامی عربستان سعودی در بخش نظامی در سال ۲۰۰۷، ۳۵/۹۰ میلیارد دلار بوده است.

شرکت بای سیستم مذاکره برای فروش ۶۰ فروند جت آموزشی هاک به عربستان سعودی را در جولای ۲۰۰۷ آغاز نمود؛ معامله ای که ارزش قرارداد آن حداقل بالغ بر ۲ میلیارد دلار می شود. این شرکت در همین سال در تلاش بود ۷۲ فروند تایفون به نیروی هوایی عربستان در معامله ای که حداقل ارزش آن ۱۶ میلیارد دلار است، صادر نماید.^{۳۷} جالب اینجاست که رقابت شدیدی در این زمینه میان انگلیس و فرانسه وجود دارد؛ زیرا فرانسوی ها تلاش می کنند تا مقامات عربستان را به خرید جنگنده رافائل از این کشور ترغیب کنند.^{۳۸}

نیروهای نظامی عربستان در خلال آوریل ۲۰۰۶، آزمایش تانک الخالد ۲۰۰۰ را آغاز نمودند. این تانک توسط صنایع سنگین پاکستان تولید شده است. پاکستان علاقه مند است با این قرارداد، اولین کشور بزرگ صادرکننده تانک الخالد ۲۰۰۰ گردد.

آزمایشها دو سال پس از آنکه ارتش تعدادی تانک الخالد را تحویل گرفت، در صحرای عربستان شروع شد. مقامات دفاعی پاکستان اعلام نمودند که اگر آزمایشها موفقیت آمیز باشد، عربستان سعودی می تواند بیشتر از ۵۰ دستگاه تانک الخالد را در یک معامله با مبلغ ۶۰۰ میلیون دلار خریداری نماید. این معامله بزرگ ترین قرارداد به صورت موردی برای صنایع دفاعی پاکستان محسوب می شود. الخالد دارای یک سیستم آتش بدون خان ۱۲۰ میلی متری با روکش و فشنگ کش حرارتی است.^{۳۹}

نتیجه گیری

«بنا بر گزارش سیپری هزینه های نظامی در سال ۲۰۰۸ به رقم ۱۴۶۴ میلیارد دلار رسیده است که این رقم به نسبت سال ۲۰۰۷، ۴ درصد و به نسبت سال ۱۹۹۹، ۴۵ درصد رشد داشته است. هزینه های نظامی سال ۲۰۰۸، ۲/۴ درصد رشد ناخالص تولیدات ملی را داشته است.»^{۳۹} همچنین «درصد رشد هزینه های نظامی خاورمیانه از سال ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۷،

۶۲ درصد می باشد.^{۴۰} توجه به حضور بهترین متخصصان و مراکز پژوهشی با عنایت به حساسیت دولتها و کنترل بر نخبگان فعال در بخشهای نظامی که می توانست در بخشهای صنعتی غیرنظامی به کار گرفته شود، ابعاد این مسأله را روشن تر می کند. تمایل به افزایش مبادلات نظامی و تسلیحاتی را می توان در دو سطح بین المللی و منطقه ای تحلیل نمود.

الف. سطح بین الملل

با اینکه افکار عمومی جهانی موافق روند کنترل نمودن مبادلات سلاح است و در این راه تلاشهایی نیز حتی در مجامع رسمی صورت می گیرد، اما محوریت دولت، منافع ملی و تعریف ارایه شده از آن، که بر آزادی صادرات و واردات تسلیحات است، مخالف شکل گیری فضای کنترل بر خرید و فروش سلاح می باشد. در این زمینه، کشورهای مختلف با انگاره ها و رهیافتهای گوناگون در بسیاری از مباحث مهم سیاسی، فرهنگی و مذهبی مخالف هم هستند، اما در زمینه مخالفت با تحت نظارت بیشتر و قانونمند شدن مبادلات تسلیحات با هم اتفاق نظر دارند.

در هفتم دسامبر ۲۰۰۶، مجمع عمومی سازمان ملل طی قطعنامه ای که توسط ۱۵۳ کشور به تصویب رسید، دستور داد عهدنامه ای برای کنترل خرید و فروش سلاحهای غیر اتمی که تاکنون خارج از موازین قراردادهای بین المللی انجام می پذیرفت، تهیه گردد. ۲۴ کشور از دادن رای خودداری کردند که از بین آنها می توان چین، روسیه، هند، پاکستان و اسرائیل را نام برد. تنها یک کشور به این قطعنامه رای مخالف داد و آن هم آمریکا بود. البته از این رهگذر بیشتر کشورهایی که با این گونه قطعنامه ها مخالفت می نمایند ضرر می کنند، چنان که بنا به قول نشریه لوموند دیپلماتیک، پنتاگون تاکنون اثری از ۱۱۰ هزار مسلسل کلاشینکف و ۸۰ هزار هفت تیر را که در سالهای ۲۰۰۴ و ۲۰۰۵ به دولت کنونی عراق تحویل داده و همچنین ۱۳۵ هزار جلیقه ضد گلوله را پیدا نکرده است. آشکار است که چنین مخالفتی به دلیل تلاش برای صدور هرچه بیشتر سلاح است. «وزرای خارجه و دفاع آمریکا همراه با هم به منطقه خاورمیانه سفر نمودند و قرار شد طی دهه آینده ۶۳ میلیارد دلار تسلیحات مدرن

ساخت آمریکا به منطقه خاورمیانه ارسال شود. بر اساس این طرح، کمکهای نظامی سالانه آمریکا به اسرائیل با ۲۵ درصد رشد از ۲/۴ میلیارد دلار به ۳ میلیارد دلار افزایش می‌یابد. همچنین بر اساس برنامه‌ای ۱۰ ساله که با هدف بازسازی ارتش مصر تنظیم شده، این کشور سالانه ۱/۳ میلیارد دلار کمک نظامی از آمریکا دریافت می‌کند. اما از همه مهم‌تر، طرح فروش ۲۰ میلیارد دلار تسلیحات نظامی به عربستان و پنج کشور کوچک حوزه خلیج فارس است که در همسایگی ایران قرار دارند.^{۴۱} این مخالفتها، هم زمان، در زمینه تشکیل دیوان بین‌المللی کیفری که توانایی محاکمه مجرمان نظامی نیز را دارد، از سوی بعضی قدرتها به خصوص آمریکا دنبال شده است. «ایالات متحده نه تنها از دیوان بین‌المللی کیفری با پس گرفتن امضای اساسنامه رم که رییس‌جمهور کلینتون در آخرین روزهای دوره ریاست جمهوری اش آن را امضا کرده بود (۳۱ دسامبر ۲۰۰۰)، بلکه از طریق مبارزه فعال علیه دیوان حتی تلاش کرده بر دولتهای دیگر فشار آورد که با دولت آمریکا توافق نامه‌ای منعقد کنند که اتباع این کشور را به دیوان تسلیم نکنند.»^{۴۲}

ب. در سطح منطقه‌ای

بنا بر نظر اندیشمندان توسعه، مردم با فرهنگ عامل اصلی توسعه و بالاترین سرمایه یک کشور می‌باشند. افراد مولد، خلاق، دایم به فکر تغییر و بهسازی، مثبت‌اندیش، به روز، عقلانی و اخلاقی (اخلاق ناشی از وجدان عمومی جامعه)، مسئولان (نخبگان ابزاری) خود را جهت می‌دهند و بنا بر قول اندیشمندی، حکمرانان خواه مردم‌سالار یا دیکتاتور در حقیقت عصاره‌ای از فکر، نظر و اندیشه مردم خود می‌باشند. اگر حکمرانان همواره به فکر ابزار نظامی و تجهیز انبارهای تسلیحاتی به خصوص با نیت مقابله احتمالی با ناآرامیها باشند، چنین احتمال دارد که نزد آن مردم هنوز شمشیر و ابزارهای نظامی اهمیت اولی خود را دارد و چنین می‌شود که «بخشهای عظیمی از سرمایه‌ها و امکانات کشورهای در حال توسعه یا خرج هزینه‌های بیهوده نظامی - امنیتی می‌شود و یا در پیچ و خم نظامهای غیرشفاف حیف و میل می‌گردد.»^{۴۳}

پاورقیها:

۱. اسماعیل بشری، «نقش روحیه در قدرت نظامی و تاثیر آن بر اقتدار ملی»، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، سال سوم و چهارم، شماره ۱۲-۱۱، زمستان ۸۰ و بهار ۸۱، ص ۸.
۲. کنت تامپسون، مطالعه تطبیقی سیاست خارجی، ترجمه فاطمه قدیمی پودر، به نقل از: «نقش روحیه در قدرت نظامی و تاثیر آن بر اقتدار ملی»، همان.
۳. اسماعیل بشری، پیشین، ص ۱۵.
۴. نشریه نگاه، سال سوم، شماره ۳۲، اردیبهشت ۸۱، ص ۵۵.
۵. روزنامه ایران، ۲۳ مهرماه ۱۳۸۲، شماره ۲۶۰۹، ص ۱۹.
۶. نشریه نگاه، پیشین، ص ۵۶.
۷. حسین سیف زاده، اصول روابط بین الملل، دادگستر، تهران: ۱۳۷۸، جلد اول، ص ۱۶۱.
8. <http://www.sipri.org/yearbook/2009/05>
9. *Janes Defence Weekly*, 3 January 2007, p.15.
10. Grzegorz Holdanowicz, *Janes Defence Weekly*, 15 March 2006, p. 12.
11. Ibid., 29 March 2006, p.18.
12. donyayema.info, 2006.
۱۳. تارنمای خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۸۸/۷/۲۵.
14. Michael Jgething, *Janes Defence Weekly*, Middle East/Africa- Abudhab, 28 February 2007, p. 21.
15. Rupert Pengelley, *Janes Defence Weekly*, Abudhabi, 21 March 2007, p. 19.
16. *Janes Defence Weekly*, Abudhbi, 7 February 2006, p.22.
17. *Janes Defence Weekly*, 15 February 2006, p. 22.
18. *Janes Defence Weekly*, 7 March 2007, p. 16.
19. Cristooher F. Foss, *Janes Defence Weekly*, Ankara, 13 June 2007, p.72.
۲۰. تارنمای نشریه فیگارو.
21. <http://store.businessmonitor.com/industries/defence>
22. Alen Ben David Telaviv, *Janes Defence Weekly*, Middle East, 28 March 2007, p.17.
23. Alen Ben David, *Janes Defence Weekly*, Tel Aviv, 2 May 2007, p.5.
24. Ibid., 7 February 2007, p. 8.
25. Ibid., 28 February 2007, p. 6.
26. Alen ben david, *Janes Defence Weekly*, Interview with Yossi ben Hanan, 10 January 2007, p.17.
۲۷. لوموند دیپلماتیک، دوشنبه ۱۲ آذر سال ۱۳۸۶.
28. Alen ben david, *Janes Defence Weekly*, 29 March 2006, p. 18.
29. Alen ben david, *Janes Defence Weekly*, 27 June 2007, p. 12.
30. Alen ben david, *Janes Defence Weekly*, 6 December 2006, p. 14.
31. Robin Hughes, *Janes Defence Weekly*, 8 February 2006, p.17.
32. Christooher F. Foss, *Janes Defence Weekly*, Abudhabi, 8 February 2006, p. 17.

33. Ibid., Ankara, 6 June 2007, p. 18.
34. donyayema.info, 2006.
35. Christopher F. Foss, *Janes Defence Weekly*, London, 24 January 2007, p. 16.
36. Richard Scott, *Janes Defence Weekly*, London, 24 January 2007, p. 17.
37. Tim Ripley, *Janes Defence Weekly*, 4 July 2007. p17.
38. Farhan Bokhari, *Janes Defence Weekly*, 15 March 2006, p. 19.
39. *Janes Defence Weekly*, 6 December 2006, p. 15.
40. <http://www.sipri.org/yearbook/2009/0569>
۴۱. ماهنامه اینترنتی اقتصاد ایران به نقل از *Economist*.
۴۲. کریستیان تاموشات، ترجمه حسین شریفی طرازکوهی، میزان: بهار ۱۳۸۶، ص ۴۸۶.
۴۳. محمد قاری سیدفاطمی، حقوق بشردر جهان معاصر (دفتر دوم)، شهردانش: چاپ اول، ۱۳۸۸ ص ۲۸۱.